

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 42 (2014)

Αφιέρωμα: Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η κρίση

Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14568](https://doi.org/10.12681/hpsa.14568)

Copyright © 2017, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σωτηρόπουλος Δ. Α. (2017). Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, 11-35.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14568>

ΤΟ ΔΙΠΡΟΣΩΠΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος*

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 η κοινωνία πολιτών δεν αναπτύχθηκε παρά μόνο στον βαθμό που της επέτρεπαν εκατέρωθεν πιέσεις και εξαρτήσεις προερχόμενες από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα. Μετά το 1990 με τη σταδιακή απαξίωση της πολιτικής υπήρξε μερική άθνηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων, χωρίς όμως να αλλάξει το καθεστώς οικονομικής εξάρτησής τους από το κράτος. Από το 2010 εξαιτίας της οικονομικής κρίσης παλιότερες και νέες ΜΚΟ δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα της κοινωνικής αλληλεγγύης δεδομένης της αναδίπλωσης του κράτους πρόνοιας. Στον ίδιο τομέα αναδύθηκαν ανεπίσημα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης προσφέροντας υπηρεσίες υγείας, πρόνοιας και εκπαίδευσης. Η συμμετοχή των πολιτών και η διάθεση εκ μέρους τους χρήματος και χρόνου δεν ήταν μεγάλη, αλλά η ευρεία συμμετοχή σε διαδhlώσεις και κοινωνικά κινήματα την περίοδο 2010-2013 υποδεικνύει την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών. Η τάση αυτή ωστόσο συνυπήρξε με την ανάδυση αντιδημοκρατικών μορφών της, δηλαδή άτυπων ρατσιστικών ομάδων καθώς και βίαιων ριζοσπαστικών ομάδων με αντικοινοβουλευτικό προσανατολισμό. Συμπεραίνεται ότι η κρίση δεν υπήρξε μόνο μια ευκαιρία ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών, αλλά και ανάδυσης της σκοτεινής όψης της.¹

---

* Ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο συγγραφέας οφείλει ευχαριστίες στον Α. Χουλιάρα (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου) για την πρόσκληση συμμετοχής στο ανά χειράς ειδικό τεύχος, στους δύο ανώνυμους κριτές του άρθρου και στους Δ. Μπουρίκο, Μ. Βελλιανίτη, Γ. Γλεούδη, Α. Σακελλαρίου και Δ. Τσίγκου (ΕΛΙΑΜΕΠ) για τη συλλογή στοιχείων για τις ΜΚΟ και τα κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης.

1. Το άρθρο στηρίζεται σε εμπειρική έρευνα που έλαβε χώρα στο ερευνητικό ίδρυμα ΕΛΙΑΜΕΠ, μέρος της οποίας υποστηρίχθηκε από το Ίδρυμα Κόνραντ Αντενάουερ το 2013, καθώς και στην υπό εξέλιξη έρευνα «Αξιολόγηση Μη Κυβερνητικών Οργανώσε-

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση, η οποία εκδηλώθηκε στην Ελλάδα τον Μάιο του 2010 και διαρκεί ως σήμερα, προκάλεσε έκρηξη διεκδικήσεων εκ μέρους της κοινωνίας πολιτών, καθώς επαγγελματικές οργανώσεις, συνδικάτα και κοινωνικά κινήματα επιχειρήσαν να περιορίσουν τα μέτρα λιτότητας που τα έθιγαν εισοδηματικά και να αποκρούσουν τις αλλαγές που μετέβαλλαν το νομικό καθεστώς διαφόρων επαγγελμάτων (π.χ. κλειστά επαγγέλματα) και τις εργασιακές σχέσεις. Προκάλεσε επίσης νέο ερευνητικό ενδιαφέρον για την κοινωνία πολιτών και τα κοινωνικά κινήματα σε περίοδο κρίσης. Ο σχετικός προβληματισμός αφορούσε στην ποικιλία, τον όγκο και την κατεύθυνση των κοινωνικών διεκδικήσεων, καθώς και σε νέες άτυπες μορφές της κοινωνίας πολιτών, όπως τοπικές ομάδες αλληλοβοήθειας και δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης.² Συνιστούν άραγε όλα αυτά μια αναγέννηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, η οποία οφείλεται στην οικονομική κρίση, και πώς μπορεί να αξιολογηθεί η κινητικότητα που παρατηρείται στους κόλπους της;

Το κύριο ερώτημα του άρθρου είναι ποιες ήταν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης πάνω στην ελληνική κοινωνία πολιτών. Η απάντηση στο ερώτημα προφανώς εξαρτάται από το πώς εννοιολογείται η κοινωνία πολιτών. Κατ' αρχάς ορίζεται με ευρύ τρόπο ως το σύνολο των συλλογικών δραστηριοτήτων, ομάδων, κινήματων και δικτύων που εντάσσονται στον χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Όπως δέχεται ο Νίκος Μουζέλης, αυτός ο τρίτος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς σημαίνει ότι στην κοινωνία πολιτών δεν επικρατεί η λογική της κυριαρχίας που διέπει το κράτος ούτε η λογική του προσπορισμού κέρδους που διέπει την αγορά.³ Η συμμετοχή σε ομάδες, κινήματα και δίκτυα είναι εθελοντική, δεν περιέχει εξαναγκασμό.

ων», πρόγραμμα «Θαλής» του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

2. Βλ. Μ. Tsakatika - C. Eleftheriou, «The Radical Left's Turn towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 1, 2013, σ. 81-99. Μ. Pantazidou, «Treading New Ground: A Changing Moment for Citizen Action in Greece», *Development in Action*, τόμ. 23, τχ. 5-6, 2013, σ. 755-770.

3. Ν. Μουζέλης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών. Από το παλιό στο νέο παράδειγμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, 2008, σ. 107-114.

Όσοσο είναι αναγκαίες δύο πρόσθετες παρατηρήσεις που διαφοροποιούν την εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών σε αυτό το άρθρο από τον παραπάνω ορισμό. Πρώτον δεν περιλαμβάνονται στην κοινωνία πολιτών όλες οι ομάδες, τα κινήματα και τα δίκτυα που εμπεριέχονται σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή σε μια κοινωνία στο πλαίσιο ενός σύγχρονου έθνους-κράτους. Περιλαμβάνονται μόνο όσες από αυτές τις ομάδες, τα κινήματα και τα δίκτυα εκφέρουν κάποια αξίωση την οποία απευθύνουν προς το κράτος. Για παράδειγμα ένας εκδρομικός σύλλογος με ουδεμία εμπλοκή σε οιοδήποτε διακύβευμα δημόσιας πολιτικής δεν περιλαμβάνεται στην έννοια της κοινωνίας πολιτών που διατρέχει το άρθρο. Αποτελεί αντικείμενο άλλων ερευνών σχετικών με την κοινωνικότητα. Αντίθετα μια ομάδα αλληλοβοήθειας, η οποία σε περίοδο οικονομικής κρίσης συνδράμει τα μέλη της εμφορούμενη ταυτόχρονα από απαιτήσεις για καλύτερη κοινωνική προστασία για όλους τους πολίτες, ανήκει στην έννοια της κοινωνίας πολιτών.

Δεύτερον, παρότι τα εργατικά συνδικάτα, οι επαγγελματικές ενώσεις (π.χ. γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών, μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών) και οι εργοδοτικές ενώσεις εμπλέκονται στους ανταγωνισμούς για την κατανομή του παραγόμενου πλούτου, συνυπολογίζονται στη δράση τους το οικονομικό όφελος και άρα δεν είναι φορείς ξένοι προς τη λογική του κέρδους, εν τούτοις ο αποκλεισμός τους από μια ανάλυση της κοινωνίας πολιτών θα ήταν μη ρεαλιστικός. Η τελευταία θα αποκτούσε ένα μάλλον ισχνό περιεχόμενο, αποτελούμενο από τις περιπτώσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και εσχάτως άτυπων δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης. Άλλωστε και άλλοι συλλογικοί δρώντες, όπως τα κοινωνικά κινήματα για τα οποία κανείς δεν αμφισβητεί ότι ανήκουν στο εννοιολογικό περιεχόμενο της κοινωνίας πολιτών, διεκδικούν την ανακατανομή των οικονομικών πόρων (λόγου χάρη με αύξηση των δημόσιων δαπανών για την κοινωνική προστασία ή την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και την αντίστοιχη φορολόγηση των κερδών).

Στη συνέχεια του άρθρου θα παρουσιάσουμε σύντομα το θεωρητικό πλαίσιο με το οποίο θα απαντήσουμε το κύριο ερώτημά μας για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία πολιτών. Θα επιλέξουμε παραδείγματα από ευρύ φάσμα δράσεων της με έμφαση στις συλλογικές διεκδικήσεις έναντι του κράτους και στις πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης. Θα ερμηνεύσουμε την παράλληλη ανάπτυξη τέτοιων δράσεων με άλλες δράσεις της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες δεν συνάδουν με

την ανάπτυξη της δημοκρατίας. Και θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως, σε ό,τι αφορά την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση επέφερε αμφίσημα αποτελέσματα.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στη σχετική βιβλιογραφία η κοινωνία πολιτών θεωρείται ότι συντελεί στον εμπλουτισμό της δημοκρατικής ζωής, όταν για παράδειγμα οι πολίτες συνασπίζονται για να αξιώσουν μεταβολή ενός μέτρου πολιτικής ή αναλαμβάνουν πρωτοβουλία να προτείνουν μια νέα ρύθμιση.⁴ Χωρίς ενεργή κοινωνία πολιτών η δημοκρατία φθίνει μετασχηματιζόμενη σε μια διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας επαναλαμβάνονται μηχανικά κάποιες κινήσεις, όπως λόγου χάρη εκλογές, χωρίς όμως ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων. Σύμφωνα με αυτή την άποψη μια ισχυρή κοινωνία πολιτών συνδυάζεται με συγκριτικά υψηλότερη ποιότητα δημοκρατίας και συντελεί στην καλύτερη απόδοση των δημοκρατικών θεσμών, επειδή μεταξύ άλλων λόγων οι θεσμοί ελέγχονται και από «τα κάτω».⁵

Στην Ελλάδα μέχρι την έναρξη της οικονομικής κρίσης επικρατούσε η υπόθεση εργασίας ότι η κοινωνία πολιτών ήταν αδύναμη έναντι του κράτους. Επίσης σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές δημοκρατίες ήταν λιγότερο αναπτυγμένη στο πλαίσιο της δημοκρατίας μετά τη Μεταπολίτευση, από το 1974 έως το 2010.⁶ Η κυρίαρχη υπόθεση εργασίας ήταν ότι η κοινωνία πολιτών είχε συνθλιβεί ανάμεσα στο ισχυρό κράτος και τα ισχυρά πολιτικά κόμματα –πρωταγωνιστές της εδραίωσης της δημοκρατίας μετά το 1974. Ταυτόχρονα, όπως έχει δείξει ο Νίκος Μουζέλης, οι πελατειακές σχέσεις

4. Βλ. συνοπτικά αντί άλλων L. Diamond, «Civil Society and the Development of Democracy», Working Paper 1997/101, Instituto Juan March, Μαδρίτη 1997.

5. R.D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993.

6. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988. Χ. Λυριντζής, «Greek Civil Society in the 21st century», στο P.C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece in the European Union: The new role and the new agenda*, Ministry of the Press and Mass Media, Αθήνα 2002, σ. 90-99. Α. Αφουξενίδης, «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 163-178. Με διαφοροποιήσεις από τους ανωτέρω, Κ. Ροζίκου, «Κοινωνικότητα» και «Κοινωνία Αλληλεγγύης»: Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 32, 2008, σ. 95-120.

διευκόλυναν την «κάθετη» ενσωμάτωση των πολιτών στην πολιτική μέσω σχέσεων εξάρτησης μεταξύ μελών της πολιτικής ελίτ και πολιτών.⁷ Ο μετασχηματισμός των ατομικών πελατειακών σχέσεων σε οργανωμένη αναπαραγωγή των πελατειακών σχέσεων μέσω των κομματικών γραφειοκρατιών μετά το 1981 (κατά τη διατύπωση του Χρήστου Λυριντζή)⁸ αποδυνάμωσε ακόμα περισσότερο τις δυνατότητες «οριζόντιας» ενσωμάτωσης στην πολιτική, μέσω συσσωματώσεων πολιτών με το ίδιο κοινωνικό status.

Υπάρχουν αρκετά εμπειρικά στοιχεία που τεκμηριώνουν αυτή την άποψη. Συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες η συμμετοχή των Ελλήνων σε εθελοντικές, μη συνδικαλιστικές οργανώσεις ήταν μικρή. Αντίστοιχα λίγος ήταν ο χρόνος που αφιέρωναν σε συλλογικές δράσεις και τα χρήματα που έδιναν για να τις υποστηρίξουν.⁹ Η συμμετοχή των πολιτών δεν ήταν μεγάλη ούτε σε παραδοσιακούς τομείς εθελοντικής δραστηριότητας όπως παραδείγματος χάριν στην κοινωνική πρόνοια.¹⁰ Η γενική αυτή εικόνα ισχύει παρότι μετά το 1990 παρατηρήθηκε αύξηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών σε ορισμένους τομείς δημόσιας πολιτικής (όπως στην προστασία του περιβάλλοντος) καθώς και παροδική, όπως φάνηκε, άνοδος του εθελοντισμού κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας το 2004.¹¹

Έχουν όμως διατυπωθεί επιφυλάξεις για το πόσο πράγματι ισχύει το σχήμα «ισχυρό κράτος-ασθενής κοινωνία πολιτών». Σύμφωνα με μία γνώμη η πράγματι ελλειμματική συμμετοχή των πολιτών σε τυπικές οργανώσεις δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άτυπες, δηλαδή μη νομικά αναγνωρισμένες, εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών. Μία λιγότερο προφανής «άγνω-

7. Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος., «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, 2003, σ. 5-29.

8. C. Lyrintzis, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of "Bureaucratic" Clientelism?», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, 1984, σ. 99-118.

9. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα: σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», στο Π. Καφειτζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 269-291.

10. Π. Πολυζωΐδης, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

11. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός» στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2003, σ. 111-148.

στην κοινωνία πολιτών δραστηριοποιείτο σε τοπικό και εθνικό επίπεδο γύρω από τοπικές ανάγκες ή κοινότητες δημόσιας πολιτικής.¹² Κατ' άλλη άποψη, του Γιάννη Βούλγαρη, το κράτος της Μεταπολίτευσης υπήρξε ισχυρό ως προς τον κατασταλακτικό του ρόλο, αλλά εξαιρετικά αδύναμο στον ρόλο του ως συντονιστή των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων και του καθοδηγητή της οικονομικής ανάπτυξης.¹³ Σύμφωνα με άλλη γνώμη, του Χρυσάφη Ιορδάνογλου, το κράτος της Μεταπολίτευσης συχνότατα υποχώρησε και προσαρμόστηκε στις πιέσεις ισχυρών ομάδων συμφερόντων, τάση που επιβεβαιώνει την ύπαρξη ισχυρής, όχι αδύναμης, κοινωνίας πολιτών.¹⁴ Το ερώτημα βέβαια είναι το κατά πόσον μια κοινωνία πολιτών είναι ισχυρή όταν ανεξάρτητα από την ισχύ των ομάδων συμφερόντων οι συννηθέστεροι συλλογικοί φορείς της, δηλαδή τα κοινωνικά κινήματα και οι ΜΚΟ, είτε δεν λαμβάνονται υπ' όψη ως συνομιλητές από το κράτος είτε εξαρτώνται οικονομικά από αυτό.

Σε κάθε περίπτωση η περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα συνδεόταν με το έλλειμμα πολιτικής συμμετοχής και νομιμοποίησης των δημοκρατικών θεσμών, προς τους οποίους πράγματι οι Έλληνες συστηματικά έδειχναν και δείχνουν πολύ μικρότερη εμπιστοσύνη από ό,τι δείχνουν οι πολίτες άλλων ευρωπαϊκών χωρών προς τους δικούς τους θεσμούς.¹⁵

Με βάση τις προσεγγίσεις των Robert Putnam και Larry Diamond η κοινωνία πολιτών συνδέεται με τη δημοκρατία, με την έννοια ότι η ενίσχυση της πρώτης συνδέεται με την εμβάθυνση της δεύτερης με σχέση αιτίας-αιτιατού. Ωστόσο δεν συνδέεται αποκλειστικά με τη δημοκρατία. Αφενός υφίσταται και σε μη δημοκρατικά πολιτεύματα, όταν για παράδειγμα παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις δραστηριοποιούνται εναντίον ενός αυταρχικού καθεστώτος. Αφετέρου λειτουργώντας σε δημοκρατικό καθεστώς η κοινωνία πολιτών μπορεί να εμπεριέχει τα σπέρματα του αυτοπεριορισμού της και της υπονόμευσης της δημοκρατίας. Πώς αλλιώς μπορούμε να συλλάβουμε εννοιολογικά συσσωματώσεις πολιτών που επωφελούνται από τις δημοκρατικές ελευθερίες αξιώνοντας τον περιορισμό των ελευθε-

12. Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004.

13. Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: μια σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 5-33.

14. Χ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων*, Πόλις, Αθήνα 2013.

15. Χ.Ι. Παρασκευόπουλος, «Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σ. 69-105.

ριών ή τον πολιτικό αποκλεισμό ολόκληρων κοινωνικών κατηγοριών (ξένοι, μειονότητες, ομοφυλόφιλοι); Σε τέτοιες περιπτώσεις συσσωματώσεις της κοινωνίας πολιτών δρουν εναντίον των ελευθεριών του οιοδήποτε πολίτη αλλά και όλων των πολιτών. Γι' αυτό έχει προταθεί η διάκριση ανάμεσα σε «civil» και «uncivil society» (όρος που μεταφράζεται εδώ ως αντιπολιτική/αντιδημοκρατική κοινωνία πολιτών).¹⁶ Το κριτήριο για τη διάκριση της «civil» από την «uncivil» society είναι είτε ο περιορισμός της άσκησης ατομικών και συλλογικών ελευθεριών των πολιτών από μερίδες της δεύτερης είτε η κατάλυση ή απόπειρα κατάλυσης των δημοκρατικών θεσμών είτε και τα δύο μαζί.

Τέτοιες αντιπολιτικές/αντιδημοκρατικές συσσωματώσεις μπορεί να προέρχονται από τα δεξιά ή τα αριστερά του πολιτικού φάσματος και επιδιώκουν την αναίρεση κάποιων ή όλων των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών, όπως αυτές εννοούνται στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες. Στοιχείο της δράσης τους είναι η χρήση πολιτικής βίας μέσω της οποίας παραβιάζουν τέτοιες ελευθερίες προκειμένου να εξυπηρετήσουν κάποια ανώτερη προτεραιότητα (την εθνική ομοιογένεια, την αταξική κοινωνία κ.ά.).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ισχυροποίησης της κοινωνίας πολιτών, η οποία όμως εκτράπηκε προς αντιπολιτικές/αντιδημοκρατικές διεξόδους, θεωρείται η περίπτωση της μεσοπολεμικής Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Σε εκείνη την κάποτε τυπικά φιλελεύθερη γερμανική δημοκρατία το ναζιστικό κόμμα στρατολόγησε ακτιβιστές από ορισμένες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και συνδέθηκε με άλλες. Σταδιακά η κοινωνία πολιτών απομάκρυνε τους πολίτες από τα πολιτικά κόμματα και η διαμάχη μεταξύ αντίπαλων πολιτικών ομάδων οξύνθηκε. Όλο και περισσότεροι πολίτες μετείχαν σε κινητοποιήσεις έξω από τα όρια των δημοκρατικών θεσμών. Οι πολιτικοί θεσμοί (κοινοβούλιο, κόμματα) υπονομεύθηκαν τόσο πολύ, ώστε μετά από κάποιο κατώφλι ισχυροποίησης της κοινωνίας πολιτών, η κατάρρευσή τους ήταν θέμα χρόνου.¹⁷

16. J. Keane, *Civil Society: Old Images, New Visions*, Polity Press, Cambridge 1998. L. Whitehead, «Bowling in the Bronx: The Uncivil Interstices Between Civil and Political Society», *Democratization*, τόμ. 4, τχ. 1, 1997, σ. 94-114. P. Kopecky - C. Mudde (επιμ.), *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe*, Routledge, Λονδίνο 2003.

17. S. Berman, «Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic», *World Politics*, τόμ. 49, τχ. 3, 1997, σ. 401-429.

Παρότι είναι προφανές ότι η ελληνική δημοκρατία της περιόδου μετά την κρίση δεν είναι όμοια με τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, είναι εντυπωσιακό το φάσμα πολιτικών δράσεων που το 2010-2013 κινήθηκαν στο όριο, δηλαδή σε μια γκρίζα ζώνη πολιτικής συμμετοχής η οποία βρίσκεται ανάμεσα αφενός στη συνήθη στις σύγχρονες δημοκρατίες πολιτική κινητοποίηση κατά μέτρων που προκαλούν βαριές κοινωνικές συνέπειες (π.χ. βαθιές περικοπές μισθών, διευκόλυνση απολύσεων) και αφετέρου στην ασυνήθη και βίαιη κινητοποίηση. Δεν είναι όλες οι ασυνήθεις κινητοποιήσεις βίαιες, αλλά οι βίαιες θα έπρεπε να είναι ασυνήθεις.

Η δραστηριοποίηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα της κρίσης δεν περιλαμβάνει μόνο διεκδικητικούς αγώνες εργαζομένων και ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως θα δούμε παρακάτω. Περιλαμβάνει πληθώρα αντιπολιτικών/αντιδημοκρατικών δράσεων, από καταδιώξεις και δολοφονίες μεταναστών έως συσσίτια μόνο για Έλληνες και από τον εμπρησμό του υποκαταστήματος και τη δολοφονία τριών υπαλλήλων της τράπεζας Marfin στην οδό Σταδίου από οργανωμένες ομάδες τον Μάιο του 2010, κατά την έναρξη της κρίσης, μέχρι τον εμπρησμό των κουβουκλίων των διοδίων της Μαλακάσας από άλλες ομάδες τον Φεβρουάριο του 2014.

Η ερμηνεία τέτοιων γεγονότων καθώς και των τάσεων που περιγράφονται παρακάτω αντλεί από τη θεωρητική προσέγγιση του ιστορικού θεσμισμού (historical institutionalism).¹⁸ Στη συνέχεια δηλαδή δεν περιγράφονται απλώς τα γεγονότα που σχετίζονται με την κοινωνία πολιτών από τον Μάιο του 2010 έως τον Φεβρουάριο του 2014 ούτε μόνο καταγράφονται κάποιες γενικές τάσεις. Γεγονότα και τάσεις τοποθετούνται στο ερμηνευτικό πλαίσιο της παραπάνω προσέγγισης, η οποία θεωρεί ότι η τροχιά που ακολουθούν οι εξελίξεις, όπως αυτές που μας ενδιαφέρουν εδώ, έχει προσδιοριστεί ιστορικά από θεσμικές ρυθμίσεις, διαδικασίες λήψης αποφάσεων και αποκρυσταλλώσεις συμφερόντων και ιδεών που προηγούνται των υπομέλετων εξελίξεων.

Χωρίς να είναι εξ ολοκλήρου προκαθορισμένο, το εύρος του μετασχηματισμού των θεσμών, των μεταπολίσεων των μέτρων δημόσιας πολιτικής και των αλλαγών στρατηγικής των συλλογικών δρώντων δεν είναι μεγάλο. Περιορίζεται και εξαρτάται από την ιστορική τροχιά που οι θεσμοί, οι δημόσιες πολιτικές και οι δρώντες έχουν ήδη διανύσει. Το περιεχόμενο και η κατεύ-

18. S. Steinmo - K. Thelen - F. Longstreth (επιμ.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

θυσνη των εξελίξεων στην κοινωνία πολιτών λόγου χάρη εξαρτώνται από τις ιστορικές παραδόσεις που έχουν κληροδοτηθεί στους συλλογικούς δρώντες της και από τις μεταξύ τους σχέσεις και τις σχέσεις τους με το κράτος.

Μια κοινωνία πολιτών που πάσχει από χρόνια εξάρτηση από το κράτος και έχει συστηματικά αποικιοποιηθεί από τα πολιτικά κόμματα δύσκολα θα μπορέσει να αποκτήσει αυτονομία και ισχύ. Το πιθανότερο είναι ότι οι ισχυροί θύλακές της θα ενισχυθούν ακόμα περισσότερο, για παράδειγμα όταν απειληθούν σε περίοδο κρίσης. Η συγκυρία της κρίσης όμως παρέχει ευκαιρίες και σε λιγότερο ισχυρά τμήματα της κοινωνίας πολιτών να οργανωθούν και να αποκτήσουν «φωνή», καταλαμβάνοντας χώρους στη δημόσια σφαίρα που ανοίγονται ακριβώς λόγω της υποχώρησης των παλιών, παγιωμένων ρυθμίσεων και συσχετισμών ανάμεσα στην κοινωνία πολιτών και το κράτος. Η αναδιαμόρφωση του πολιτικού χώρου με την παρουσία συλλογικών δρώντων, όπως κοινωνικά κινήματα και άτυπες ομάδες κοινωνικής αλληλεγγύης –ακόμα και αν η επιβίωση των τελευταίων δεν είναι εξασφαλισμένη–, ανοίγει προοπτικές ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών, αλλά και εμφάνισης «σκοτεινών», αντιδημοκρατικών όψεών της.

3. ΔΙΕΚΔΙΚΗΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Κατά τη θέσπιση του πρώτου Μνημονίου (Μάιος 2010) εκδηλώθηκαν απεργίες και διαδηλώσεις, οργανωμένες από κοινού από τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ. Το προβληματικό για την αναζωογόνηση της κοινωνίας πολιτών ήταν ότι η κήρυξη απεργιών από τις δύο συνομοσπονδίες –στην ουσία γενικών απεργιών στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα– ήταν πάγια και συχνή αντίδρασή τους σε κυβερνητικά μέτρα ήδη κατά την περίοδο πριν από την κρίση. Ενδεικτικά το διάστημα 1980-2006, στις 15 χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), δηλαδή στις χώρες που ανήκαν στην Ένωση πριν από τη διεύρυσή της προς την Ανατολική Ευρώπη, οργανώθηκαν συνολικά 77 γενικές απεργίες. Οι 33 από αυτές οργανώθηκαν στην Ελλάδα, ενώ οι υπόλοιπες στις άλλες 14 χώρες μαζί.¹⁹ Με αυτό το δεδομένο της υπερ-χρησιμοποίησης του όπλου της απεργίας σε περιόδους οικονομικής

19. J. Kelly - K. Hamann - A. Johnston, «Unions Against Governments: Explaining General Strikes in Western Europe, 1980-2006», Working Paper 2011/261, Instituto Juan March, Μαδρίτη 2011, σ. 2, Πίνακας 1.

άνθρωπος ή παροδικής έστω οικονομικής δυσπραγίας δεν είναι παράδοξο ότι οι απεργίες που κηρύχθηκαν μετά το 2010, σε περίοδο πραγματικής οικονομικής κρίσης, δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Πράγματι στο χρονικό διάστημα από την ψήφιση από τη Βουλή του πρώτου Μνημονίου και της αντίστοιχης δανειακής σύμβασης (Μάιος 2010) έως την ψήφιση του δεύτερου Μνημονίου (Φεβρουάριος 2012) κηρύχθηκαν στη χώρα 14 γενικές απεργίες, δηλαδή περίπου μία ανά 6 εβδομάδες.²⁰ Αυτό συνέβη χωρίς να μεταβληθεί η κυβερνητική πολιτική ούτε να αλλάξει η κυβέρνηση (η αλλαγή της κυβέρνησης τον Νοέμβριο του 2011 οφείλεται ως γνωστόν στην αντίδραση βουλευτών του ΠΑΣΟΚ στην πρόθεση του αρχηγού του κόμματός τους να κηρύξει δημοψήφισμα για το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Σταθερότητας 2012-2015).

Περισσότερη επιρροή φαίνεται να απέκτησαν νέα κινήματα που δεν συνδέονταν με συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες. Από τον Σεπτέμβριο του 2010 και έως τον Νοέμβριο του 2011 οργανώθηκαν σε όλη την Ελλάδα κινήματα «Δεν πληρώνω» με αφορμή αυξήσεις στο κόστος των μέσων μεταφοράς και στα δρόμια. Τα κινήματα αυτά έφθασαν στο απόγειό τους μεταξύ Νοεμβρίου 2011 και Φεβρουαρίου 2012. Ατόνησαν στη συνέχεια, λόγω της ψήφισης αυστηρών μέτρων από την κυβέρνηση Παπανδρέου κατά όσων διερχόμενων οδγών δεν κατέβαλλαν τα τέλη διοδίων.

Το διάστημα Μαρτίου-Ιουνίου 2011 κυριάρχησε στη δημοσιότητα το «Κίνημα των αγανακτισμένων» το οποίο οργανώθηκε κατά μίμηση των αντίστοιχων ισπανικών κινήματων σε πλατείες πολλών πόλεων.²¹ Το κίνημα ήταν ετερόκλητο και περιλάμβανε ευρύ φάσμα διεκδικήσεων από την απόσυρση συγκεκριμένων μέτρων λιτότητας μέχρι την εγκαθίδρυση της άμεσης δημοκρατίας. Δεν ήταν κίνημα μόνο των ανέργων και των χαμηλόμισθων, αλλά και μεσαίων στρωμάτων τα οποία έβλεπαν τις καταναλωτικές τους συνήθειες και τις προσδοκίες τους για ένα προβλέψιμο μέλλον να αλλάζουν. Η μοναδική επιτόπια επιστημονική έρευνα για το κίνημα αυτό,

20. Προσωπική έρευνα του Α. Σακελλαρίου και του συγγραφέα στον Τύπο. Για το ίδιο θέμα η ΓΣΕΕ φέρεται να δίνει υψηλότερους αριθμούς σε λίγο μεγαλύτερη περίοδο: 26 γενικές απεργίες από το τέλος του 2009 έως τον Σεπτέμβριο του 2012.

21. M. Simitis, «Rage and protest: the case of the Greek indignant movement», eIHHGR GreeSEE άρθρο αρ. 82, Hellenic Observatory, The London School of Economics, Φεβρουάριος 2014, διαθέσιμο στο <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Publications/GreeSE/GreeSE-No82.pdf>.

από τη Βασιλική Γεωργιάδου, έδειξε ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ήσαν υπέρ των κοινοβουλευτικών θεσμών και κατά της χρήσης βίας, ανέχθηκαν όμως τον προοπτακισμό βουλευτών και υπουργών από άλλους. Η ίδια έρευνα έδειξε ότι στο «Κίνημα των αγανακτισμένων» ήταν διάχυτη η αίσθηση μεταξύ των συμμετεχόντων ότι οι υπόλοιποι δίαυλοι πολιτικής έκφρασης και συμμετοχής, για παράδειγμα μέσω των κομμάτων και των συνδικάτων, είχαν απαξιωθεί και ότι η κυβέρνηση είχε πάψει να ακούει τους πολίτες.²² Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των «αγανακτισμένων» ποίκιλλαν υπερβολικά, από μερικές χιλιάδες έως λίγες εκατοντάδες χιλιάδες. Πάντως φαίνεται ότι η συμμετοχή στο κίνημα κορυφώθηκε στις 5 Ιουνίου 2011 (πανευρωπαϊκή ημέρα «αγανακτισμένων»).

Μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου 2011 εκδηλώθηκε ένα άλλο κίνημα «Δεν πληρώνω», το οποίο αφορούσε στην επιβολή Ειδικού Τέλους Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Επιφανειών (ΕΕΤΗΔΕ) που περιλήφθηκε στους λογαριασμούς της ΔΕΗ. Η συμμετοχή σε αυτό το κίνημα δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο θα νόμιζε κανείς από τη δημοσιότητα που έλαβε η κινητοποίηση «ενάντια στο χαράτσι»: το 2012 σε σύνολο 7,5 εκατομμυρίων ηλεκτροδοτούμενων ακινήτων το τέλος δεν πληρώθηκε για 1,6 εκατομμύρια. Είναι δε άγνωστο εάν αυτό οφείλεται σε πολιτική αντίδραση ή σε οικονομική αδυναμία.

Άλλα κινήματα εκδηλώθηκαν με περιοδικές ολιγοήμερες καταλήψεις κτηρίων υπουργείων και περιφερειακών και νομαρχιακών δημόσιων υπηρεσιών, κυρίως μεταξύ Φεβρουαρίου και Οκτωβρίου 2011. Συνήθεις στόχοι ήταν τα υπουργεία Οικονομικών, Ανάπτυξης, Υγείας και Απασχόλησης καθώς βεβαίως και τα πανεπιστήμια. Το κίνημα αυτό, που δεν είχε ενιαία οργάνωση και αιτήματα, αλλά αποτελείτο από επιμέρους σωματεία μισθωτών και επαγγελματικές ενώσεις, κορυφώθηκε τον Οκτώβριο του 2011, κατά την ψήφιση του «Μεσοπρόθεσμου πλαισίου» που αναφέρθηκε παραπάνω. Η αιτία της κορύφωσης των καταλήψεων όπως και των ιδιαίτερα μαζικών διαδηλώσεων εκείνου του φθινοπώρου θα πρέπει να αναζητηθεί στη γενική συνειδητοποίηση ότι τα μέτρα του πρώτου Μνημονίου δεν σταθεροποίησαν, αλλά επέτειναν την οικονομική δυσπραγία και ότι η υπέρβαση της κρίσης θα απαιτούσε ανάλογα μέτρα πολυετούς διάρκειας.

22. Περίληψη της αδημοσίευτης έρευνας της Β. Γεωργιάδου στο Ε. Κόλλια, «Η πλατεία ήταν γεμάτη αγανακτισμένους», *Το Βήμα*, 22 Ιουλίου 2011, διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=467898>.

Από τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 2011, αν όχι νωρίτερα, όλα τα παραπάνω κινήματα υποστηρίχθηκαν ανοικτά από τα κόμματα της Αριστεράς (Σύριζα, ΚΚΕ, Ανταρσία). Αυτά προσπάθησαν να επωφεληθούν από τη δυναμική της κοινωνίας πολιτών ή να δημιουργήσουν δική τους ξεχωριστή κινηματική ταυτότητα, επιλέγοντας εξειδικευμένους στόχους, όπως συνέβη στην περίπτωση του ΚΚΕ που επέλεγε κατά διαστήματα να καταλαμβάνει την Ακρόπολη και το λιμάνι του Πειραιά, κινητοποιώντας τη δική του μετωπική οργάνωση, το ΠΑΜΕ. Η τάση διείσδυσης και σύνδεσης των κομμάτων με ριζοσπαστικοποιημένες μερίδες διαδηλωτών και απεργών οδήγησε σε σταδιακή πολιτικοποίηση μιας μερίδας της κοινωνίας πολιτών. Παρουσιάστηκε το φαινόμενο πολίτες να μην αρκούνται στην απόρριψη επιμέρους μέτρων πολιτικής, αλλά να εκφράζουν δυναμικά, με συμμετοχή σε διαδηλώσεις, τη συνολική αντίθεσή τους προς την κυβέρνηση και προς τα δύο τότε μεγάλα κόμματα (ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία). Ως αποτέλεσμα τα δύο κόμματα κατέρρευσαν εκλογικά στις εκλογές του 2012.

Ο αυξανόμενος ρόλος των κομμάτων στις κινητοποιήσεις της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να επιβεβαιώνεται από έρευνα με βάση τον Τύπο των Μαρίας Κούση και Κώστα Κανελλόπουλου για τα γεγονότα διαμαρτυρίας της περιόδου 2010-2012. Η έρευνά τους έδειξε ότι η κορύφωση της συμμετοχής σε διαδηλώσεις κατά των μέτρων λιτότητας συνέπεσε με την κορύφωση της κινητοποίησης των εκάστοτε κομμάτων της αντιπολίτευσης κατά της κυβερνητικής πολιτικής.²³ Οι μεγαλύτερες διαδηλώσεις δεν ήταν οι πρώτες κατά των μέτρων λιτότητας, αλλά οι μεταγενέστερες και ειδικά εκείνες τις οποίες είχαν οργανώσει τα κόμματα. Τέτοιες «στιγμές» κορύφωσης, στις οποίες κατεξοχήν πρωταγωνίστησαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, ήταν ο Μάιος του 2011, όταν ανακοινώθηκε το αρχικό σχέδιο του «Μεσοπρόθεσμου πλαισίου», ο Οκτώβριος του ίδιου έτους, κατά την ψήφιση αυτού του Πλαισίου και την προετοιμασία κρατικού προϋπολογισμού λιτότητας με διετή ορίζοντα και ο Ιανουάριος του 2012, κατά την προετοιμασία του δεύτερου Μνημονίου και της αντίστοιχης δανειακής σύμβασης.

Οι μαζικές διαδηλώσεις οργανώθηκαν κυρίως από τα κόμματα της Αριστεράς. Σημειώνεται ότι έως και τον Οκτώβριο του 2011 η Νέα Δημο-

23. Μ. Κούση - Κ. Κανελλόπουλος, «Οι μεγάλες κινητοποιήσεις ενάντια στις πολιτικές λιτότητας», αδημοσίευτη ανακοίνωση, στο συνέδριο με θέμα «Η κρίση στην Ελλάδα», Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 14-15 Ιανουαρίου 2013.

κρατία συγκαταλεγόταν και εκείνη στην αντιπολίτευση, οπότε είναι προς έρευνα η «συμβολή» της με κινητοποίηση των ψηφοφόρων της στις αντιμνημονιακές κινητοποιήσεις μέχρι τότε. Ανοικτό επίσης είναι το ερώτημα του κατά πόσον η ανάληψη της ηγεμονίας των κινητοποιήσεων κατά των Μνημονίων εκ μέρους των κομμάτων της αντιπολίτευσης, μάλλον από τα μέσα του 2011, υποδεικνύει τα όρια της αυτονομίας της κοινωνίας πολιτών, παρά την ενδυνάμωσή της κατά την πρώτη περίοδο των αντιδράσεων κατά των μέτρων λιτότητας. Αν πράγματι, όπως υποθέτουμε εδώ, τα κόμματα ανέλαβαν διευθυντικό ρόλο στις κινητοποιήσεις από τα μέσα του 2011, τότε η κοινωνία πολιτών θα μετατοπίστηκε σε θέση συνοδηγού, αν όχι απλού επιβάτη του οχήματος των κινητοποιήσεων. Πάντως, ακόμα και αν ισχύει αυτό το όριο στην ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, η παρουσία της υπήρξε περισσότερο αυτόνομη και ίσως εμφανέστερη στον τομέα της κοινωνικής προστασίας.

4. ΔΙΚΤΥΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΥΗΣ ΚΑΙ ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

Προτού εκδηλωθεί η οικονομική κρίση, ΜΚΟ και άτυπες ομάδες προσέφεραν κοινωνική προστασία σε ξένους, πρόσφυγες και μετανάστες οι οποίοι δεν είχαν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας. Η κρίση επέφερε σημαντική αλλαγή στις «ομάδες στόχους» τους, αφού τώρα οι ίδιοι εθελοντές –γιατροί, κοινωνικοί λειτουργοί, εκπαιδευτικοί και διοικητικοί υπάλληλοι– άρχισαν να εξυπηρετούν όχι ξένους, αλλά ομοεθνείς τους.

Οι πολιτικές λιτότητας και ειδικότερα η προσπάθεια μείωσης του ελλείμματος του προϋπολογισμού έπληξαν την κρατικά παρεχόμενη κοινωνική προστασία με μειώσεις συντάξεων και μειώσεις ή κατάργηση διαφόρων κοινωνικών επιδομάτων. Από το 2010 δημιουργήθηκαν αρχικά στις μεγάλες πόλεις και κατόπιν και αλλού μικρές άτυπες ομάδες πολιτών με σκοπό να περιορίσουν τις επιβλαβείς συνέπειες της πτώσης των εισοδημάτων και της ανεργίας και να προσφέρουν κοινωνική αλληλεγγύη σε μέλη τους ή σε τρίτους. Παρότι δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία και οι αριθμοί των συμμετεχόντων δεν πρέπει να ήταν μεγάλοι, η διασπορά τέτοιων ομάδων με τη μορφή κοινωνικών δικτύων ή εθελοντικών συσσωματώσεων στην επικράτεια της χώρας ήταν ευρύτατη, όπως ευρύ ήταν και το φάσμα των τομέων στους οποίους δραστηριοποιήθηκαν εθελοντικά.

Τα παραδείγματα είναι πολλά –συγκεκριμένα: άτυπες ομάδες δημιούργησαν χώρους ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ των μελών τους, χωρίς χρηματική συναλλαγή· συγκέντρωσαν τρόφιμα και ρούχα και τα διένειμαν σε νοικοκυριά που τα είχαν ανάγκη· παρείχαν είδη πρώτης ανάγκης σε αστέγους· οργάνωσαν τον καθαρισμό γειτονιών και τη φροντίδα δημόσιων χώρων· επίσης γιατροί και νοσηλευτικό προσωπικό παρείχαν δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε πολίτες που έχασαν την πρόσβασή τους στο ασφαλιστικό σύστημα και στην παροχή περίθαλψης, λόγω διακοπής των ασφαλιστικών εισφορών τους ή αδυναμίας τους να καλύψουν τη συμμετοχή τους στο κόστος των φαρμάκων.

Οι δράσεις αυτές μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες:²⁴

Α) Ανταλλαγές ρούχων, τροφίμων και υπηρεσιών. Αυτή ήταν μια κατεξοχήν μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης η οποία ήδη το 2012 πραγματοποιούνταν σε 17 πόλεις, από τουλάχιστον 22 ανταλλακτικά δίκτυα. Αναφέρονται τέτοιες δραστηριότητες σε Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Βόλο, Κέρκυρα, καθώς και σε άλλες περιοχές όπως χωριά της Κρήτης, της Καλύμνου, της Λέσβου, της Εύβοιας, της Ευρυτανίας και της Ροδόπης. Οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούσαν κάποιον παραχωρημένο ή εγκαταλειμμένο χώρο και συναντιόνταν σε τακτικά χρονικά διαστήματα για να οργανώνουν τις ανταλλαγές. Το γνωστότερο ίσως τέτοιο δίκτυο είναι το «Δίκτυο Ανταλλαγών και Αλληλεγγύης Μαγνησίας», με έδρα τον Βόλο, στο οποίο μάλιστα χρησιμοποιείται για τις ανταλλαγές και ένα τοπικό νόμισμα, το TEM (Τοπική Εναλλακτική Μονάδα).²⁵

Β) Διανομή τροφίμων, γευμάτων και υπηρεσιών. Πρωταγωνιστικό ρόλο εδώ είχαν οργανώσεις της Εκκλησίας, τόσο ενορίες όσο και κεντρικές εκκλησιαστικές υπηρεσίες. Στο κέντρο της Αθήνας η Αρχιεπισκοπή Αθηνών προσέφερε δωρεάν γεύματα σε αστέγους και άλλους έχοντες ανάγκη σε καθημερινή βάση. Η Αρχιεπισκοπή είναι βεβαίως ένας αναγνωρίσιμος, κρατικά χρηματοδοτούμενος θεσμικός φορέας που κινείται στο όριο ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία πολιτών. Αντιπροσωπευτικότερα δείγματα της τελευταίας ήσαν νέα άτυπα δίκτυα που εστιάστηκαν στη συλλογή τροφίμων και περισευούμενων γευμάτων από εστιατόρια και εταιρείες catering και

24. Τα πρωτογενή εμπειρικά στοιχεία αυτού του τμήματος του άρθρου συλλέχθηκαν από τις Μ. Βελλινίτη και Γ. Γλεούδη, με βάση το ΕΛΙΑΜΕΠ, τον χειμώνα του 2012-2013.

25. Βλ. την ιστοσελίδα του δικτύου <http://www.tem-magnisia.gr/>

τη διανομή τους σε νοικοκυριά που τα είχαν ανάγκη. Τέτοια άτυπα δίκτυα, που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι φορείς ανάμεσα σε όσους διέθεταν φαγητό και όσους ήθελαν να το καταναλώσουν, δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στην Αττική χρησιμοποιώντας εθελοντές και ελάχιστα ιδιωτικά μέσα μεταφοράς. Εκτός Αθηνών δημιουργήθηκαν δίκτυα που συνέδεαν απευθείας τους παραγωγούς αγροτικών προϊόντων με τους καταναλωτές, όπως για παράδειγμα το «κίνημα της πατάτας» με έδρα την Κατερίνη.

Γ) Παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Εκτός από τις διεθνείς ιατρικές οργανώσεις («Γιατροί χωρίς Σύνορα», «Γιατροί του Κόσμου») οι οποίες στο παρελθόν δέχονταν κυρίως μετανάστες και πρόσφυγες, αλλά μετά την κρίση άρχισαν να δέχονται και έλληνες πολίτες, δραστηριοποιήθηκαν σε αυτόν τον τομέα και μικρές ομάδες ιατρών και νοσηλευτών. Υποστηρίχθηκαν από κατά τόπους δημοτικές υπηρεσίες, οι οποίες τους παραχώρησαν οικήματα ή γραφεία του δήμου με σκοπό να δέχονται ασθενείς. Έτσι δημιουργήθηκαν τα «κοινωνικά ιατρεία». Το 2012 λειτουργούσαν 33 τέτοια ιατρεία σε 22 πόλεις. Επίσης με πρωτοβουλία εθελοντών φαρμακοποιών λειτουργούσαν «κοινωνικά φαρμακεία» σε 14 πόλεις.²⁶

Δ) Κοινωνική εργασία και παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Στο κέντρο διαφόρων πόλεων δημιουργήθηκαν ομάδες εθελοντών που αφοσιώθηκαν στον καθαρισμό, την ανακύκλωση, την ανακαίνιση δημόσιων χώρων και τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων. Πρώτη τέτοια ομάδα υπήρξαν το 2010 στην Αθήνα οι Atenistas, το παράδειγμα των οποίων ακολούθησαν αντίστοιχες ομάδες σε άλλες 11 πόλεις. Σε διάφορες γειτονιές δημιουργήθηκαν επίσης «τράπεζες χρόνου», με βάση τις οποίες πολίτες διέθεταν τον χρόνο τους για την εξυπηρέτηση συμπολιτών τους που είχαν διάφορες ανάγκες για παροχή υπηρεσιών.

Άλλες ομοίως άτυπες ομάδες εκπαιδευτικών και γονέων δημιουργήθηκαν αυθόρμητα σε γειτονιές, όπου εκπαιδευτικοί προσέφεραν δωρεάν φροντιστήρια σε μαθητές οικογενειών που δεν μπορούσαν να πληρώσουν δίδακτρα για φροντιστήρια. Έτσι δημιουργήθηκαν τα «κοινωνικά φροντιστήρια», κυρίως για μαθητές των τελευταίων τάξεων του λυκείου.

Μια τελευταία περίπτωση άτυπων δικτύων, που εμφανίστηκαν μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, δεν αφορά στην κοινωνική αλληλεγγύη, αλλά στην αλληλεγγύη μεταξύ πολιτών έναντι περιστατικών διαφθοράς υπαλλήλων του κράτους ή έναντι επαγγελματιών (λόγου χάρη γιατρών).

26. Εμπειρική έρευνα του Δ. Μπουρικού σε συνεργασία με το ΕΛΙΑΜΕΠ.

Τα δίκτυα αυτά δεν στηρίζονται σε προσωπική παρουσία και επαφή, όπως αυτά που προαναφέρθηκαν, αλλά σε ηλεκτρονική επικοινωνία και καταγραφή στοιχείων και καταγγελιών για τη διαφθορά, χάρη σε ιστοσελίδες κατασκευασμένες για τον σκοπό αυτόν.²⁷

Μέρος του φαινομένου ανάδυσης άτυπων ομάδων και δικτύων μετά το 2010 εξηγείται από την παρακμή αρκετών από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Βεβαίως πολλές ΜΚΟ δραστηριοποιούνται σήμερα σε θέματα κοινωνικής προστασίας.²⁸ Οι περισσότερες όμως έχουν πληγεί από την υποχώρηση της κρατικής χρηματοδότησης. Το 2010 θεσπίστηκε η κατάργηση των φοροαπαλλαγών τις οποίες απολάμβαναν τα κοινωφελή ιδρύματα (Ν. 3862/2010), ενώ τον Αύγουστο του 2012 με πρωθυπουργική απόφαση σταμάτησαν οι επιχορηγήσεις από όλα τα υπουργεία προς όλες τις ΜΚΟ και τα σωματεία. Έτσι άγνωστος, αλλά μάλλον μεγάλος, αριθμός οργανώσεων έπαυσαν να λειτουργούν και υπάρχουν πλέον μόνο κατ' όνομα.

Στη συνέχεια, οι εναπομείνουσες ΜΚΟ αναζήτησαν και απέσπασαν πόρους από ελληνικά και ξένα κοινωφελή ιδρύματα. Τα τελευταία έχουν αναγκάσει προγράμματα χρηματοδότησης με σκοπό αφενός τη σωτηρία οργανώσεων που παράγουν ουσιαστικό έργο (βοήθεια προς αστέγους, παροχή ιατροφαρμακευτικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών), αφετέρου την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών μέσω της εκπαίδευσης των εθελοντών και της διάδοσης σύγχρονων μεθόδων οργάνωσης και διοίκησης σε τέτοιες οργανώσεις.

Συνοπτικά το φαινόμενο της ανάδυσης άτυπων οργανώσεων και δικτύων θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο των παραπάνω ασφυκτικών οικονομικών συνθηκών, που δεν ευνοούν μεγάλα εγχειρήματα τα οποία απαιτούν πόρους, καθώς και στο πλαίσιο της αμφισβήτησης των θεσμών, που θίξαμε στο προηγούμενο τμήμα του άρθρου. Η αποξένωση των πολιτών από το κράτος και τα κόμματα δεν οδήγησε μόνο σε ένταση της συλλογικής διαμαρτυρίας, αλλά, όπως είδαμε αμέσως παραπάνω, σε αναζήτηση

27. Βλ. www.teleiakaipavla.gr και www.edosafakelaki.org

28. Αναφέρονται 1148 ΜΚΟ οι οποίες δραστηριοποιούνται σε θέματα οικογενείας/ παιδιού, ασθενειών, ατόμων με ειδικές ανάγκες (ΑΜΕΑ) και αιμοδοσίας. Αυτές έχουν εγγραφεί στο μητρώο πιστοποιημένων ΜΚΟ του υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, που τηρείται στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ). Βλ. Γ. Μάνθου, «Ο χάρτης του εθελοντισμού προς τα παιδιά στην Ελλάδα του 21ου αιώνα», ΕΚΚΑ, Αθήνα 2012, διαθέσιμο στο <http://www.0-18.gr/downloads/paroyssiaseis-foreon-mko-sto-diimero-seminario-ethelontismoy-14-15-6-2012/> ΕΚΚΑ.pdf

λύσεων αλληλοβοήθειας στις οποίες σκόπιμα και εξ αρχής αποκλείονταν η εμπλοκή οποιασδήποτε υπηρεσίας ή οργανισμού του Δημοσίου. Αν πριν από την κρίση η κοινωνία έτεινε συχνά το χέρι προς το κράτος, μετά την έναρξη της κρίσης δεν θέλει καν να το απλώσει.

5. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η σωρεία και μεγάλη συχνότητα δράσεων της κοινωνίας πολιτών είτε με τη μορφή συλλογικών διαμαρτυριών είτε με τη μορφή δράσεων κοινωνικής αλληλεγγύης προφανώς πρέπει να ερμηνευθούν ως αναμενόμενες αντιδράσεις στο πλαίσιο της υιοθέτησης των Μνημονίων από διαδοχικές κυβερνήσεις το διάστημα 2010-2012. Τα μέτρα του πρώτου Μνημονίου (2010) ήταν αιφνίδια, βαρύτατα ως προς τις περικοπές που επέβαλαν και άδικα, καθώς επηρέαζαν κυρίως, αν όχι μόνο, μια μερίδα του πληθυσμού δηλαδή τους δημοσίους υπαλλήλους και τους συνταξιούχους, καθώς και όσους πλήρωναν φόρους, δηλαδή τους μισθωτούς και συνταξιούχους του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Το δεύτερο Μνημόνιο (Φεβρουάριος 2012) επεξέτεινε τις περικοπές και στους μισθωτούς των ΔΕΚΟ και του ιδιωτικού τομέα. Αντιθέτως η επιχειρηματική τάξη και οι αυτοαπασχολούμενοι, στον βαθμό που φοροδιέφευγαν, δεν θίγονταν από τα μέτρα λιτότητας, παρά μόνο από την πτώση του κύκλου εργασιών τους και τη γενίκευση της ύφεσης, αποτέλεσμα της μείωσης της ζήτησης εκ μέρους των μισθωτών και συνταξιούχων καθώς και των ανέργων.

Πέραν των καταστροφικών συνεπειών της πολιτικής λιτότητας μια δεύτερη αιτία της ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών ήταν η χρονική και τοπική σύμπτωση κοινωνικών διαμαρτυριών διαφόρων επαγγελματικών κλάδων. Οι κινητοποιήσεις κατά της κυβερνητικής πολιτικής λιτότητας αποκτούσαν γενικά μεγαλύτερη δυναμική, όταν συνέπιπταν κατά διαστήματα με κινητοποιήσεις σε ειδικότερους τομείς πολιτικής εναντίον διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, όπως λόγου χάρη το άνοιγμα κλειστών επαγγελμάτων, ή εναντίον μεταρρυθμίσεων που δεν περιλαμβάνονταν στα Μνημόνια.

Παραδείγματα της πρώτης περίπτωσης ήταν οι κινητοποιήσεις των ιδιοκτητών φορτηγών δημόσιας χρήσης (ΔΧ, φορτηγά για μεταφορές), των ταξί και των φαρμακείων. Σε αυτή την περίπτωση, στενά επαγγελματικά συμφέροντα επενδύονταν με έναν ριζοσπαστικό, αντι-μνημονιακό μαν-

δύα κάτω από τον οποίο όμως συνέπιπταν αποκλίνουσες προτεραιότητες. Δηλαδή το ευρύτερο ρεύμα ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών και οι εν λόγω κινητοποιήσεις επαγγελματιών συμπορεύονταν μόνο επιφανειακά. Η απελευθέρωση ορισμένων επαγγελμάτων, λόγου χάρη, έθιγε όσους τα ασκούσαν και πρόβαλλαν αντίσταση σε τέτοια αλλαγή, παρείχε όμως ευκαιρίες σε άλλους, που επίσης πρόβαλλαν αντίσταση σε μνημονιακές πολιτικές, όπως άνεργοι και μικρομεσαίοι επιχειρηματίες άλλων κλάδων χωρίς δουλειά, οι οποίοι θα μπορούσαν να εισέλθουν στα εν λόγω υπό απελευθέρωση επαγγέλματα.

Συνολικά δηλαδή δεν πρέπει να εκλαμβάνονται όλες οι κινητοποιήσεις ως συγκλίνουσες δράσεις της κοινωνίας πολιτών, παρότι ο αντι-μνημονιακός χαρακτήρας ήταν κοινός σε όλες. Παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης, κινητοποίησης δηλαδή που δεν προκλήθηκε από τα μέτρα των Μνημονίων, ήταν οι καταλήψεις κτηρίων ΑΕΙ από τις κομματικές φοιτητικές παρατάξεις τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 2011 με αφορμή τον νόμο 4009/2011 (νόμος Διαμαντοπούλου) ο οποίος δεν προβλεπόταν στο Μνημόνιο.

Μπορεί να υποστηριχθεί ως έναν βαθμό ότι η ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών εξηγείται από το γεγονός ότι μισθωτοί, άνεργοι, επαγγελματίες και φοιτητές πρόβαλλαν αντίσταση σε μέτρα νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Παρότι τα Μνημόνια πράγματι είχαν ισχυρή δόση νεοφιλελευθερισμού, αυτή η εξήγηση θα ήταν μια ελλιπής γενίκευση. Και τούτο γιατί το μείγμα της κυβερνητικής πολιτικής διέφερε από τον ένα τομέα πολιτικής στον άλλο. Για παράδειγμα μετά το 2010 η μείωση της φαρμακευτικής δαπάνης των δημόσιων νοσοκομείων έθιγε τις ιδιωτικές φαρμακευτικές εταιρείες και η απελευθέρωση του ωραρίου των φαρμακείων έθιγε τους ιδιοκτήτες φαρμακείων, δηλαδή όχι κάποια κοινωνικά στρώματα χαμηλού εισοδήματος ή κύρους, αλλά μερίδες της επιχειρηματικής τάξης. Η ίδρυση του Συμβουλίου Ιδρύματος στα ΑΕΙ τον Αύγουστο του 2011 δεν ήταν παρά η καθυστερημένη υιοθέτηση ενός θεσμού που συναντάται στα δημόσια πανεπιστήμια των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Και ο περιορισμός των απολαβών των υπαλλήλων της Βουλής τον Νοέμβριο του 2012 ήταν μια ημιτελής απόπειρα μισθολογικής εξίσωσής τους προς τους υπόλοιπους δημόσιους υπαλλήλους που είχαν υποστεί μεγάλες περικοπές μισθών από τον Μάιο του 2010.

Άλλη αιτία της ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών υπήρξαν οι μετατοπίσεις που είχαν συμβεί σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας ήδη πριν από

την κρίση. Η υποχώρηση της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς και ειδικά προς τα πολιτικά κόμματα δημιούργησε χώρο για δράσεις της κοινωνίας πολιτών έξω από τα κόμματα, αν όχι εναντίον αυτών. Η σταδιακή απαξίωση των κομμάτων και η διάχυση του πολιτικού κυνισμού, που είχαν ήδη παρατηρηθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1980,²⁹ απέκτησαν οξύτερες διαστάσεις από τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

Επ' αυτού αρκεί η σύγκριση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους πολιτικούς θεσμούς σε δύο χρονικά σημεία, δηλαδή τον Οκτώβριο του 2004, λίγο μετά από τους Ολυμπιακούς Αγώνες, και έναν χρόνο πριν από την εκδήλωση της κρίσης (Ιούνιος 2009): το ποσοστό των Ελλήνων που εμπιστεύονταν πολύ ή αρκετά τη Βουλή είχε μειωθεί από το 61% στο 33%. Το ποσοστό όσων εμπιστεύονταν την κυβέρνηση είχε μειωθεί από το 50% στο 25% και το ήδη πολύ χαμηλό ποσοστό όσων εμπιστεύονταν τα πολιτικά κόμματα είχε μειωθεί από το 17% στο 15% (και μετά την έναρξη της κρίσης έπεσε στο 5% τον Νοέμβριο του 2011).³⁰

Τελευταία αιτία της ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών ήταν η επάνοδος των κομμάτων της εκάστοτε αντιπολίτευσης στο προσκήνιο και η διείδυσή τους σε αυτή. Η επάνοδος των κομμάτων δεν έλαβε χώρα με τον γνώριμο από τη Μεταπολίτευση τρόπο της παρέμβασης κομματικών οργανώσεων σε επαγγελματικούς και άλλους χώρους (όπως στη νεολαία και στον πολιτισμό). Αυτή τη φορά πραγματοποιήθηκε με τον συντονισμό επιμέρους κινήσεων και ομάδων σε ό,τι αφορά την κοινωνική αλληλεγγύη, όπως για παράδειγμα συνέβη με τον Σύριζα και το δικό του δίκτυο οργανώσεων «αλληλεγγύη για όλους»³¹ καθώς, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, και με τη διοργάνωση μεγάλων διαδηλώσεων εκ μέρους των κομμάτων της αντιπολίτευσης, σε ό,τι αφορά την κοινωνική διαμαρτυρία.

29. Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της τρίτης ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

30. Βλ. δειγματοληπτικές έρευνες του Ευρωβαρόμετρου που έλαβαν χώρα τον Οκτώβριο 2004 και τον Ιούνιο 2009, Standard Eurobarometer 62 και 71.

31. Η Αυγή, «Αλληλεγγύη για όλους ανεξαρτήτως φυλής και εθνικότητας», 20 Δεκεμβρίου 2012, <http://archive.avgi.gr/ArticleActionshow.action?articleID=738455>.

6. ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΙΚΗ/ΑΝΤΙΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

Όστόσο, εάν πράγματι ενδυναμώθηκε η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2013, αυτό δεν υπήρξε πάντοτε ευσύννο για τη δημοκρατία. Ορισμένοι καθιερωμένοι πλέον τρόποι κοινωνικών διεκδικήσεων, όπως η χρήση πολιτικής βίας, περιλαμβανόμενων των καταλήψεων εξ εφόδου δημόσιων γραφείων και των εμπρησμών δημόσιων κτηρίων, και ορισμένες πολιτικές αξίες και συμπεριφορές που χρωμάτισαν δράσεις της κοινωνίας πολιτών, όπως ο αντικοινοβουλευτισμός ορισμένων κινήματων και ο ρατσισμός άλλων, απαιτούν περισσότερη μελέτη. Αναφέρονται εδώ εντελώς ενδεικτικά τέσσερα παραδείγματα τα οποία θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε ένα φάσμα συλλογικών δράσεων που είχαν αρκετά έντονο έως ακραία έντονο αντιπολιτικό/αντιδημοκρατικό («uncivil») χαρακτήρα.

Πρώτον οι διαδηλώσεις κατά των μέτρων λιτότητας περιλάμβαναν αναπόφευκτα και ομάδες διαδηλωτών οι οποίες δεν διαδήλωναν ειδικά κατά των Μνημονίων. Είχαν στόχους που υπερέβαιναν κατά πολύ την άσκηση των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών, όπως της ελευθερίας της έκφρασης και της συλλογικής διαμαρτυρίας. Ενδεικτικές είναι οι περιοδικές έφοδοι ομάδων διαδηλωτών εξοπλισμένων με κράνη και δοκούς κατά του κτηρίου της Βουλής, με αποκορύφωμα τη διαδήλωση της 31^{ης} Μαΐου 2011, κατά την οποία βουλευτές και υπάλληλοι της Βουλής φυγαδεύτηκαν από το κτήριο μέσω του Εθνικού Κήπου, και της 20^{ης} Οκτωβρίου 2011, όταν κουκουλοφόροι επιτέθηκαν τόσο κατά του κτηρίου αυτού όσο κατά των συνδικαλιστών του ΠΑΜΕ που μετείχαν στην ίδια διαδήλωση. Παρόμοια περίπτωση ήταν η έφοδος διαδηλωτών στον χώρο της παρέλασης της 28^{ης} Οκτωβρίου 2011 και ειδικότερα προς την κατεύθυνση του παριστάμενου Προέδρου της Δημοκρατίας με αποτέλεσμα την άμεση ματαίωση της παρέλασης.

Δεύτερον τον Ιούλιο-Αύγουστο του 2011 οι ιδιοκτήτες ταξί προχώρησαν σε απεργία διαρκείας αντιδρώντας σε κυβερνητικό μέτρο απελευθέρωσης της παραχώρησης αδειών ταξί, μέτρο που είχε αναγγελθεί το 2010, αποσύρθηκε και επανήλθε με πρωτοβουλία της κυβέρνησης. Οι απεργοί (όρος που χρησιμοποιείται καταχρηστικά καθόσον δεν πρόκειται για εξαρτημένη εργασία) προχώρησαν σε αποκλεισμούς αεροδρομίων και λιμανιών, εμποδίζοντας έτσι την κυκλοφορία στην αιχμή της τουριστικής περιόδου. Οι ίδιοι επίσης οδήγησαν τα αυτοκίνητά τους μαζικά στο κέντρο της Αθήνας, ουσιαστικά αποκλείοντάς το από οποιαδήποτε άλλη χρήση. Τέτοιου είδους

κινητοποίηση έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες χώρες (π.χ. απεργία των σέρβων ιδιοκτητών ταξί και αποκλεισμός του κέντρου το Βελιγραδίου τον Δεκέμβριο του 2009). Ωστόσο περισσότερο προβληματική, στα όρια του αξιόποινου, ήταν η ενέργεια οδηγών ταξί στις 28 Ιουλίου 2011 να ρίξουν λάδια στις εξόδους των προβλητών του λιμανιού του Πειραιά, μέσω των οποίων επρόκειτο να διέλθουν τουριστικά λεωφορεία τα οποία μόλις είχαν παραλάβει τουρίστες από τα κρουαζιερόπλοια και κατευθύνονταν στο κέντρο της πόλης. Παρόμοια, δηλαδή προβληματική, ως προς τον ποινικό χαρακτήρα της υπήρξε το 2012-2013 η δράση ορισμένων ομάδων στις Σκουριές της Χαλκιδικής. Τέτοιες ομάδες, που αντιδρούσαν σε μεγάλη ιδιωτική επένδυση στην περιοχή, ενεπλάκησαν σε εμπρησμούς και καταστροφές περιουσιακών στοιχείων της εταιρείας που είχε λάβει άδεια για εξόρυξη χρυσού, αλλά και δημόσιων κτηρίων, όπως ένα αστυνομικό τμήμα. Αντίστοιχες βιαιότητες κινήσεων κατά της εγκατάστασης Χώρου Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων είχαν λάβει χώρα και στην Κερατέα Αττικής με διάνοιξη τάφρων κάθετα σε κεντρικές οδικές αρτηρίες και εμπρησμούς τον χειμώνα του 2010 και την άνοιξη του 2011.

Τρίτον, περίπτωση αντιδημοκρατικής εκδήλωσης της κοινωνίας πολιτών ήταν η πολυετής κατάληψη της Βίλας «Αμαλία», κτηρίου ιδιοκτησίας του Δήμου Αθηναίων επί της οδού Αχαρνών, από ομάδες αναρχικών. Στις ίδιες αντιδημοκρατικές εκφάνσεις εντάσσονται οι μάχες που έδωσαν οι καταληψίες και οι οργανωμένες ομάδες υποστηρικτών τους στο κέντρο της Αθήνας τον Δεκέμβριο του 2012 και τον Ιανουάριο του 2013 ανακαταλαμβάνοντας τη βίλα, μετά την αρχική επέμβαση της Αστυνομίας για την απόδοση του κτηρίου στον Δήμο. Είναι προφανές ότι όταν μια ομάδα πολιτών καταλαμβάνει δημόσιο χώρο την ευθύνη του οποίου έχει εκλεγμένη διοίκηση (στην περίπτωση αυτή ο Δήμαρχος και το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης) και η ομάδα αυτή εκτρέπει τη χρήση του χώρου προς δικούς της σκοπούς, υπάρχει πρόβλημα σχετικά με το ποιος νομιμοποιείται, με βάση τους θεσμούς της δημοκρατίας, να ασκεί εξουσία πάνω στη δημόσια περιουσία (εν προκειμένω η εκλεγμένη διοίκηση ή αντιθέτως μια οιαδήποτε ομάδα πολιτών).

Τέταρτον, ακόμα και αν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί κατά πόσον τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν ή όχι εκδηλώσεις της αντιπολιτικής/ αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών, αναμφισβήτητο παράδειγμα τέτοιας εκδήλωσης είναι η κινήση ρατσιστικών ομάδων στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών και αλλού για την επιτήρηση της συμπερι-

φοράς μεταναστών και προσφύγων σε δημόσιους χώρους, τον αποκλεισμό των μεταναστών από χρήση δημοτικών χώρων (π.χ. παιδικές χαρές) και ασφαλώς τη διάπραξη εγκλημάτων βίας κατά μεταναστών, περιλαμβανόμενης και της δολοφονίας αφγανού μετανάστη στα Πετράλωνα τον Ιανουάριο του 2013. Αυτή ήταν η βαρύτερη εκδήλωση της σκοτεινής όψης της κοινωνίας πολιτών. Ήταν μια απροσδόκητη όψη μιας κοινωνίας που έως τότε βαυκαλιζόταν ότι ήταν δημοκρατική και ανεκτική.

Πράγματι, τέτοιες εκδηλώσεις μπορούν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις ανάδυσης μιας αντιπολιτικής/αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών, παράλληλα με την άθνηση κοινωνικών κινημάτων και δικτύων τα οποία διευκόλυναν την ευρύτερη από ό,τι στο παρελθόν πολιτική συμμετοχή και είχαν σαφές δημοκρατικό πρόσημο.

Οι αιτίες της ανάδυσης της αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών είναι πολλές. Κατ' αρχάς οι πολιτικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης περιλάμβαναν την κατάρρευση του δικομματισμού της περιόδου 1981-2012. Οι πολίτες που παλαιότερα ψήφιζαν ΠΑΣΟΚ ή Νέα Δημοκρατία, διαπίστωσαν ότι τα δύο κόμματα συμφωνούσαν –ιδίως από το φθινόπωρο του 2011– στα μέτρα λιτότητας με περικοπές εισοδημάτων και αυξήσεις φόρων, καθώς και με «πάγωμα» προσλήψεων στον δημόσιο τομέα, μέτρα που αποξένωσαν τους πολίτες από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα της Μεταπολίτευσης. Συνακόλουθα, προτού η αποξένωση αυτή εκδηλωθεί με υποστήριξη κυρίως προς τον Σύριζα και σε πολύ μικρότερο βαθμό προς συντηρητικά και ακροδεξιά κόμματα (Ανεξάρτητοι Έλληνες, Χρυσή Αυγή), δημιουργήθηκε ένα μεγάλο κενό στον πολιτικό χώρο, ένα κενό πολιτικής αντιπροσώπευσης. Το κενό κατέλαβαν κοινωνικά κινήματα και δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως αυτά που παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Όσο πιο την ίδια νέα δομή πολιτικών ευκαιριών, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Herbert Kitchelt,³² χρησιμοποίησαν και ρατσιστικές και ακραίες εθνικιστικές ομάδες πολιτών, όπως αυτές που περιπολούσαν στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα και αλλού καταδιώκοντας μετανάστες. Τέτοιες ομάδες πολιτών δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του κενού της μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία υπήρξε ανεργμίστη και αναποτελεσματική,³³

32. H.P. Kitchelt, «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *Cambridge Journal of Political Science*, τόμ. 16, τχ. 1, 1986, σ. 57-85.

33. A. Triantafyllidou, «Controlling Migration in Greece: Policies, Problems and

αλλά και μέσα στο αντιφατικό αξιακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό παρά τη σταθερότητα της δημοκρατίας από το 1974 έως σήμερα απέτυχε να μετασχηματιστεί σε σύστημα ουσιαστικής αποδοχής του πλουραλισμού των ιδεών, της ανεκτικότητας προς τον άλλο, της αναγνώρισης και του σεβασμού του διαφορετικού.

Πράγματι η σημαντικότερη αιτία της ανάδυσης αυτής της σκοτεινής πλευράς της κοινωνίας πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας. Η δυσανεξία απέναντι στον «Άλλο» ειδικά και απέναντι στη διαφορετική γνώμη γενικότερα παρατηρήθηκε στον γενικευμένο αντικοινοβουλευτικό, αντικομματικό λόγο των γνωστότερων από τα κινήματα αντίστασης κατά των μέτρων λιτότητας, έστω και αν η πλειοψηφία των συμμετεχόντων σε αυτά δεν συμεριζόταν απαραίτητα τις πιο ακραίες απόψεις. Καλλιεργήθηκε επίσης και από μερίδα των μέσων μαζικής ενημέρωσης μετά το 2010. Η βαθύτερη όμως αιτία για την εν λόγω δυσανεξία θα πρέπει να ανιχνευθεί σε κυρίαρχα και επαναλαμβανόμενα μοτίβα της πολιτικής κουλτούρας της περιόδου που είχε προηγηθεί της οικονομικής κρίσης. Τέτοια μοτίβα, εμφανή σε έρευνες πολιτικής κουλτούρας καθ' όλη τη δεκαετία του 2000, ήταν ο εθνικισμός, ο ρατσισμός, η «αλλοφοβία» και η πρόσδεση σε πολύ παραδοσιακές θρησκευτικές αξίες.³⁴

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Πριν από το πρώτο Μνημόνιο (του Μαΐου 2010) η ελληνική κοινωνία πολιτών με εξαίρεση λίγους ισχυρούς θύλακες ήταν συγκριτικά αδύναμη, εξαρτημένη οικονομικά από το κράτος και περιθωριοποιημένη σε σύγκριση με τα πολιτικά κόμματα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 υπήρξε άνοδος των μη κυβερνητικών οργανώσεων. Μετά την υιοθέτηση του πρώτου Μνημονίου και της αντίστοιχης δανειακής σύμβασης παρατηρήθηκε έκρηξη της κοινωνίας πολιτών ως αποτέλεσμα των αιφνίδιων, ετεροβαρών φορο-

---

Opportunities», Policy Analysis Paper (ARI), Real Instituto Elcano, 1 Απριλίου 2008, στο: http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/riecano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/Elcano_in/Zonas_in/ARI35-2008

34. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα. Πορίσματα έρευνας πεδίου 4ου κύματος. Ελλάδα-Ευρώπη 2009», επιμ. παρουσίασης Ι. Τσίγκανου, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2010, σ. 26, στο http://ekke.gr/announcements/ESS4_results.pdf.

λογικών και άδικων εισοδηματικών μέτρων λιτότητας, η οποία εκδηλώθηκε με μεγάλες ως προς τη συμμετοχή πολιτών κινητοποιήσεις κατά των κυβερνητικών μέτρων. Η υιοθέτηση το καλοκαίρι του 2011 του «Μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής 2012-2015» και του δεύτερου Μνημονίου τον Φεβρουάριο του 2012 αναρρίπισαν τις ίδιες τάσεις.

Επίσης δημιουργήθηκε μεγάλη δικτύωση ατόμων και ομάδων που ενεργοποιήθηκαν στην παροχή κοινωνικής προστασίας. Η δικτύωση προσέλαβε τον χαρακτήρα κοινωνικής αλληλεγγύης «από τα κάτω». Δημιουργήθηκαν ομάδες αλληλοβοήθειας, δίκτυα συλλογής και διανομής προϊόντων πρώτης ανάγκης σε φτωχές και κοινωνικά αποκλεισμένες κατηγορίες του πληθυσμού και ομάδες εθελοντών που παρείχαν προνοιακές, ιατροφαρμακευτικές και εκπαιδευτικές υπηρεσίες, χωρίς επίσημη νομική μορφή των εμπλεκόμενων ομάδων και χωρίς παρέμβαση του κράτους. Στους ίδιους τομείς δραστηριοποιήθηκαν επίσης λίγες ΜΚΟ, οι οποίες σε σύγκριση με το παρελθόν ήταν λιγότερο εξαρτημένες από το κράτος. Στηρίζονταν σε εθελοντική εργασία και χρηματοδότηση από προγράμματα και κοινωφελή ιδρύματα. Η μεταβολή αυτή ήταν συνέπεια της απότομης αναδίπλωσης του κράτους πρόνοιας ως απόρροια της κρίσης και της περικοπής της κρατικής χρηματοδότησης προς αυτές τις οργανώσεις.

Παρά τον διάχυτο στην ελληνική κοινωνία ατομισμό και την εμφανή, ήδη πριν από την λήψη μέτρων λιτότητας και την ύφεση, δυσπιστία προς τους πολιτικούς θεσμούς, φαίνεται ότι μέσα από την κρίση άρχισε να αναδύεται μια κοινωνία πολιτών η οποία δεν ελέγχεται ούτε κρατικά ούτε κομματικά. Ταυτόχρονα όμως παρουσιάστηκε ανάπτυξη αντικοινοβουλευτικών κινημάτων. Υπήρξε ενίσχυση του αντι-κοινοβουλευτισμού και της χρήσης βίας ως τρόπου πολιτικής συμμετοχής, όπως προκύπτει από τις αλληπαλλες βίαιες διαδηλώσεις στην Αθήνα, μερικές από τις οποίες κατέληξαν σε στοχευμένες επιθέσεις εξωκοινοβουλευτικών πολιτικών ομάδων κατά του κτιρίου της Βουλής, καθώς και τις εφόδους κατά δημοσίων κτιρίων σε άλλες περιοχές όπως η Κερατέα Αττικής και οι Σκουριές Χαλκιδικής. Παράλληλα εμφανίστηκαν άτυπες ρατσιστικές ομάδες που προχώρησαν σε βίαιες διώξεις μεταναστών και υπό την αιγίδα της Χρυσής Αυγής προσέφεραν κοινωνική πρόνοια και ασφάλεια μόνο σε Έλληνες.

Εν τέλει η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα μοιάζει με το πρόσωπο του ρωμαίου θεού Ιανού. Όπως και εκείνος κοιτά προς το μέλλον και το παρελθόν, δηλαδή προς την περίοδο πριν από την κρίση, όταν με εξαίρεση λίγους θύλακες ήταν αδύναμη, και ταυτόχρονα προς το μέλλον,

όταν λόγω του μετασχηματισμού της κατά τη τρέχουσα κρίση φαίνεται να έχει σημαντικότερο ρόλο στο πολιτικό σύστημα. Την ίδια στιγμή κινείται αντιφατικά. Αφενός από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, εδώ και πέντε χρόνια, αποτελεί τον χώρο στον οποίο οι πολίτες, έχοντας απομακρυνθεί από την παραδοσιακή πολιτική συμμετοχή μέσω των κομμάτων, ασκούν τα δικαιώματά τους και εγείρουν αξιώσεις έναντι του κράτους με μεγαλύτερη από ό,τι στο παρελθόν ένταση και συχνότητα. Αυτό προφανώς είναι προς όφελος της δημοκρατίας ως το κατεξοχήν συμμετοχικό πολίτευμα. Αφετέρου όμως η κοινωνία πολιτών αποτελεί επίσης τον χώρο ανάδυσης και προβολής ομάδων και κινημάτων που δεν επιδιώκουν απλώς την αντιπαράθεση με τους θεσμούς του πολιτεύματος αυτού, αλλά την κατάλυση ή την ανατροπή του.

Συνοπτικά η κρίση επέδρασε ως καταλύτης της ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών η οποία ξεδιπλώθηκε προς δημοκρατικές και αντιδημοκρατικές κατευθύνσεις. Το δε τελικό αποτέλεσμα της επίδρασης της οικονομικής κρίσης επάνω της δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωθεί.